

LIFE baccata, Conservando e restaurando os bosques de teixo (9580*) da
Cordilleira Cantábrica | LIFE15 NAT/ES/000790 | 2016-2020

Boletín especial N. 5

ETNOGRAFÍA DO TEIXO

Setembro 2021

"Any communication or publication related to the project, made by the beneficiaries jointly or individually in any form and using any means, shall indicate that it reflects only the author's view and that the Agency/Commission is not responsible for any use that may be made of the information it contains."

www.life-baccata.eu

SOCIOS

LIFE15 NAT/ES/000790

ADMINISTRACIONES COLABORADORAS

O teixo, árbore de grande valor cultural e etnográfico

A cultura do teixo é moi ampla e practicamente todos os pobos que conviviron con el o consideraron unha árbore sagrada, existindo multitude de tradicións e mitos, e unha cultura do teixo extraordinariamente arraigada a día de hoxe, unha contribución de asombrosa riqueza e diversidade ao patrimonio inmaterial.

Debido ao seu carácter perenne, a súa lonxevidade asombrosa e a súa toxicidade, o teixo foi contrariamente símbolo de morte e de vida eterna, formando parte de rituais, crenzas e lendas moi arraigadas en territorios distintos.

A presenza do teixo na literatura antiga

O emprego das plantas polo ser humano (alimento, vestidos, medicinas, etc.) é unha das actividades que deixou rexistros históricos máis antigos. Un dos de maior antigüidade provén de Mesopotamia, onde o Rei de Babilonia, Marduk-Apal-Iddina II (Potts 1997), no século VIII a. C., relaciona nunha táboa asiria un listado de máis de 60 nomes (en acadio) de plantas cultivadas nos xardíns Reais. Séculos despois, o filósofo Aristóteles [384–322 a. C.] no século IV a. C. realizaba un compendio de escritos nos que formulaba unha clasificación específica das plantas baseada na súa forma, período de vida e hábitat.

O teixo na Grecia clásica

A presenza do teixo na literatura é case tan antiga como as primeiras achegas escritas á botánica. E sería precisamente tamén na Grecia clásica, cando un discípulo do propio Aristóteles, Teofrasto de Ereso [372–287 a. C.], realizará a primeira mención ao teixo na escritura histórica, na súa obra A historia das plantas (De historia plantarum en latín).

Algúns autores interpretaron que mesmo o teixo foi citado moito antes polo poeta grego Eurípides [484–406 a. C.] na súa obra “As bacantes”; non obstante, esta opinión non é compartida por outros filólogos e na actualidade descartouse esta hipótese. A confusión provén da interpretación que se realiza ao analizar os termos gregos empregados á hora de designar ao teixo (táxos, smílos, mílos). Teofrasto ao teixo denomínoa mílos, termo que posúe certa afinidade coa mílaki da que fala Eurípides, polo que Tovar (1955) interpreta que Eurípides se refire ao teixo, e que polo tanto a referencia escrita á especie se produciría máis dun século antes do que se pensaba. Esta opinión non é compartida por outros autores (García

Gual & de Cunca 1979, Fernández Galiano 1991), que entenden que a mílaki (forma ática de smílaki) de Eurípides se refire á silvamar (na botánica actual, incluída no xénero Smilax). Neste sentido, o propio Teofrasto refírese á silvamar como Smilax (Hort 1916, Díaz-Regañón 1988), diferenciándoa inequivocamente do teixo (mílos).

En todo caso, Teofrasto fai repetidas referencias ao teixo, indicando que é unha especie arbórea silvestre (non se inclúe nas especies cultivadas), perennifolia, que son propios de zonas montañosas pero que crecen en zonas de val, indicando os momentos de floración e frutificación, así como o seu rápido crecemento. Nun apartado realiza unha descrición ex profeso para a especie, indicando porte, follas, madeira, codia, raíces, froitos, variantes xeográficas, temperamento umbrófilo ou usos da súa madeira. Tamén fai referencia ao potencial tóxico do teixo, indicando que as cabalarías morren coa inxesta das súas follas, mentres que os ruminantes son tolerantes.

Teofrasto de Ereso – De Historia Plantarum

Libro I 9,3

Árbores caducifolias e perennifolias

“As árbores son ou ben de folla perenne ou ben de folla caduca. [...] de entre as silvestres, o abeto branco, a picea, o cedro fenicio, o teixo [...]”

Libro III 3,1

Árbores de montaña e de chaira

“Estas son as árbores propias das montañas que se crían na chaira. [...] o buxo, o albedro, o teixo, o cedro fenicio [...]”

Libro III 3,3

Árbores silvestres de folla persistente e de folla caduca

“Agora ben, das árbores silvestres, son perennifolias as que antes foron mencionadas: [...] buxo, albedro, teixo, o cedro fenicio [...]”

Libro III 4,4–6

Maduración do froito dalgunhas árbores silvestres e cultivadas

“O terebinto frutifica pouco máis ou menos cando se sega o trigo [...] o abeto e o teixo florecen un pouco antes do solsticio. Ambos os dous dan o seu froito despois do ocaso da Pléiade [...] Tamén a hedra, a sabina, a picea, e o albedro son de frutificación tardía. Pero como din os habitantes de Arcadia, aínda de frutificación máis tardía que estes e case máis que todos son

a fuseira, o cedro oloroso e o teixo ”.

Libro III 6,1

Árbores de crecemento rápido e de crecemento lento

“Hai árbores de crecemento rápido; outras de crecemento lento. De crecemento rápido son as que están arraigadas xunto á auga [...]. As que crecen máis rápidos son o teixo, a cerdeira [...].”

Libro III 10,2

Descrición do teixo

“Tamén o teixo ten unha soa especie. Crece dereito, con facilidade, e é semellante ao abeto, só que non é tan alto e é moito máis ramificado. Tamén a súa folla é semellante á do abeto, pero máis lisa e suave. A madeira da variedade de Arcadia é negra ou vermella, pero a do Monte Ida é dun amarelo brillante e semellante ao xenebreiro oxicedro, polo cal din que os comerciantes enganar vendéndoo coma se fose madeira deste arbusto, porque este é todo corazón cando lle quita a codia. A súa codia parece tamén a do zimbro bravo, na aspereza e na cor. Pero ten as raíces pequenas, delgadas e superficiais. Esta árbore escasea no monte Ida, pero abunda en Macedonia e Arcadia. Produce un froito oblongo, pouco maior que un feixón, o cal é vermello e terso: din que se as cabalarías comen as súas follas morren, mentres que os ruminantes non sofren ningún dano. Hai homes que comen o seu froito, que é doce e inocuo”.

Libro IV 1,3

Cada árbore ten un lugar apropiado para o seu desenvolvemento

“O teixo, o pau de San Gregoriño e a efedra gustan moito dos lugares avesíos”

Libro V 7,6

Exemplos diversos doutras madeiras

“[...] O teixo úsase para os labores ornamentais adxuntos a cómodas, reposapés e cousas polo estilo”

Algúns autores adoptaron unha postura neutra, como Filhol (1999), que considera que resulta complicada a tradución das devanditas obras, de forma que mantén o termo grego sen decantarse por unha especie botánica en concreto. O que queda claro é a similitude fonética entre ambos os dous termos, que en latín seguirán sendo empregados no momento de citar os autores que escriben en grego (Pioreschi 1996).

O teixo no Imperio Romano

Unha das primeiras referencias ao teixo durante o Imperio Romano será para destacar as propiedades tóxicas da especie, e os usos que destas realiza a poboación. Esta achega virá a cargo de Caio Xulio César [100 a. C. -44 a. C.], coñecido como Xulio César, que foi un importante líder militar e político romano, e que durante a fase máis tardía da República romana chegou a ser nomeado ditador vitalicio. Non obstante, antes do devandito nomeamento Xulio César ostentou o cargo de procónsul da provincia da Galia, onde exerceu unha belicosa política contra os pobos que se opoñían á ocupación romana, que el mesmo plasmaría no seu libro A Guerra das Galias (De Belo Gallico en latín), redactada en terceira persoa e na que describe as batallas e episodios que tiveron lugar durante o período 58 a. C. -50 a. C.

Neste escenario bélico, Xulio César dedica unha pasaxe na que indica que os eburóns, tribo que moraba ao Norte das Galias (na zona que actualmente ocupan o Leste de Bélxica, Sur de Holanda e Oeste de Alemaña, entre os ríos Mosa e Rin fundamentalmente), empregaban o zume de teixo para suicidarse no momento en que se vían obrigados a sucumbir ao exército invasor. Para iso, relata como un dos reis dos eburóns, Cativolco, se suicidaba coa beberaxe tóxica xa que non era posible seguir plantando cara ao inimigo nin fuxir con garantías, esporeado pola fuxida do outro rei dos beberaxe, Ambiorix. Resulta interesante como Xulio César destaca a facilidade para estes pobos de dispoñer do veneno elaborado a base de teixo, dado que na Galia e na Xermania había grande abundancia desta especie.

Xulio César – A Guerra das Galias (De Belo Gallico)

Libro I 9,3

VI, XXXI

“Cativolco, rei da metade do país dos eburóns, cómplice de Ambiorix, sufocado pola vellez, non podendo aguantar as fatigas da guerra nin da fuga, abominando de Ambiorix, autor da conxura, atafegouse con zume de teixo, do que hai grande abundancia na Galia e na Xermania”

A referencia aos eburóns ten unha dobre importancia no caso do teixo. De acordo a numerosos autores (Albertos Firmat 1972, 1975), a raíz “eburo-” procede das linguas prerromanas, e o seu significado é “teixo”. Deste modo, o xentilicio “eburóns”, fai alusión a un lugar onde hai abundancia de teixos, polo menos como para ser un elemento característico da paisaxe

que provoque que os que residen no devandito territorio se denominen dese modo. Quizais mesmo esta derivación etimolóxica ten unha grande relación co episodio narrado por Xulio César, de forma que o nome desta tribo viría imposto polo emprego tradicional do veneno elaborado a base de teixo. De igual modo, a toponimia con raíz “eburo-” estivo presente ao longo da historia de Europa, sendo posible citala (Toorians 2000) en Gran Bretaña (Eburakon, na actualidade Iorque), Francia (Ebriaco, na actualidade Ivry-a-Bataille; Evriacum, na actualidade Ivry-le-Tempere; Eburobriga, na actualidade Avrolles), Portugal (Ebora, na actualidade Évora; Eburobrittium, na actualidade Óbidos, Eburobriga, na actualidade Évora de Alcobaça) ou España (Ebureinius, na actualidade Berzocana), e a estes lugares atribúeselles que o seu significado é “lugar de teixos”.

Estrabón [63 a. C. – 19 d. C], foi un xeógrafo e historiador grego, así como grande viaxeiro que aproveitando a Paz Romana, percorreu grande parte do mundo coñecido durante o Imperio Romano. Estrabón é coñecido fundamentalmente pola súa obra Xeografía (en grego [Geōgraphiká], en latín Geographica), escrita en grego. Nesta obra o autor recollerá a resistencia dos pobos cántabros á conquista do Imperio Romano, indicando que adoitan levar un veneno mortal que empregan sobre si mesmos en caso de caer derrotados. Aínda que recentemente algúns autores interpretaron que este veneno é elaborado a base de teixo (Peralta 2000, Álvarez-Lario & Álvarez-Roy 2017) de acordo ás propiedades tóxicas que se describen, esta hipótese de forma clásica non veu sendo manexada, posto que a descrición botánica da planta non se asemella para nada a un teixo, de forma que a maior parte de autores (Cortés 1835, Jones 1949) viñan crendo que a planta á que se refire Estrabón debe ser unha apiácea, probablemente a cicuta.

Estrabón – Xeografía

Libro III, 4.18

Sobre os cántabros

“Tamén é un costume ibérico ter habitualmente a man un veneno, que é feito por eles dunha herba que é case como o perexil e sen dor, co fin de telo listo para calquera eventualidade repentina; e tamén é un costume ibérico dedicar as súas vidas a quen sexa que se apeguen, mesmo ata o punto de morrer por eles”.

Caio Plinio Segundo [23–79], coñecido como “Plinio o Vello” foi un escritor, científico, naturalista

e militar latino, que realizou estudos sobre fenómenos naturais, etnográficos e xeográficos, recompilados na súa obra *Naturalis historia* (*Historia Natural*), a cal foi empregada ata a Baixa Idade Media como modelo de enciclopedia (Langlow 2000, Rackham 1960). Plinio nesta obra, escrita en latín, xa denomina ao teixo como *taxus*, aínda que tamén indica o nome grego (*milax*) da especie, cando cita a Quintus Sextius [70 –50 a. C.], filósofo romano que fundou unha escola filosófica que combinaba aspectos das escolas pitagórica e estoica (Di Paola 2014). Non obstante, Plinio usa o mesmo nome (*milax*) á hora de referirse á silvamar, se ben ao referirse a esta última, amplía a súa denominación a *aspera milax* (Blánquez Fraile 1960), de forma que desaparece a confusión entre ambos os dous termos gregos que acontecía entre Teofrasto e Eurípides.

Plinio – *Historia Natural* (*Naturalis historia*)

Libro XVI, XX, 50

A natureza das árbores silvestres: sobre as coníferas

“Ademais, para non deixar de lado ningunha variedade, parécese a estas árbores en aparencia o teixo, verde suave na súa totalidade e de forma esvelta, cunha aparencia sombría e aterradora; non ten savia, e é a única árbore de toda a clase que leva bagas. O froito do teixo macho é daniño; de feito, as súas bagas, particularmente en España, conteñen un veneno mortal; mesmo se sabe que as botellas de viño para viaxeiros feitas en Francia da súa madeira causan a morte. Quintus Sextius di que o nome grego para esta árbore é *milax*, e que en Arcadia o seu veneno é tan activo que morre a xente que vai durmir ou fan un pícnic debaixo dun teixo. Algunhas persoas tamén din que esta é a razón pola cal aos venenos chamábanos ‘*taxicos*’, que agora pronunciamos ‘*tóxicos*’, que significa “usados para envelenar frechas”. Estableceuse tamén que un teixo se volve inofensivo se se crava un cravo de cobre na propia árbore”.

Plinio inclúe a descrición do teixo no apartado relativo ás árbores silvestres, dentro da sección de coníferos, facendo un gran fincapé no potencial tóxico da especie. E engade unha novidade con respecto a esta característica do teixo, e é unha referencia á etimoloxía da palabra “tóxico”, indicando que provén de “*táxico*”, é dicir, do teixo, e que significa “usado para envelenar frechas”. De feito, numerosos autores (André 1985), confirmaron esta hipótese, asociando o termo grego *toxon* (arco) coa relación entre o arco e a frecha impregnada de teixo.

Tiberio Cacio Asconio Silio Itálico [25 -101], coñecido máis comunmente como 'Silio Itálico', foi un político e poeta épico latino. A súa obra máis coñecida, Punica, relata en forma de longo poema a Segunda Guerra Púnica, celebrada dous séculos antes entre Roma e Cartago. Á hora de describir os pobos da Península Ibérica, Silio Itálico representa os cántabros como un pobo aguerrido e loitador, que defende o seu territorio a ultranza, e que cando os cidadáns alcanzan unha idade na que a vellez impide realizar tarefas bélicas, poñen fin ás súas vidas envelenándose con teixo.

Silio Itálico – Punica

Libro III, 326–331

“O cántabro, invencible ante o frío, a calor e a fame, leva antes que ninguén a palma en toda clase de traballos. ¡Admirable amor ao seu pobo! Cando a inútil idade senil comeza a branquear o seu pelo, pon fin aos seus anos, xa non aptos para a guerra, envelenándose co teixo. Para el é imposible vivir sen a guerra, pois toda a razón da súa vida a pon nas súas armas, considerando un castigo vivir para a paz.”

Unha situación semellante é descrita por Lucio Anneo Floro [74–130]. Historiador romano durante o mandato do Emperador Adriano [117–138], e coñecido comunmente como Floro, foi unha das principais fontes das guerras cántabras durante a ocupación romana da Península Ibérica. Na súa obra Compendio das fazañas romanas (en latín Epitome rerum Romanarum), describe que os guerreiros cántabros preferían o suicidio á escravitude, de forma que cando percibían que a batalla podía ser perdida, entre os métodos elixidos para quitar a vida, o envelenamento con beberaxes elaboradas con sementes de teixo era un dos máis empregados (González Echegaray 1999, Peralta 2000). Esta descrición Floro realízaa no contexto da explicación dos métodos tácticos e operacións militares durante a época romana en Hispania, situándoo nun lugar denominado Monte Medulio, nun parágrafo que suporá un verdadeiro enigma para os autores que dende a Idade Moderna tratarán de situar o devandito monte na xeografía noribérica, sen que exista un consenso nin tan siquiera unha hipótese medianamente contrastada (Tuñón e Quirós 1858, 1890; Díaz Jiménez 1885, Menéndez Pidal 1897, Risco 1952, Labrada 1804, González Echegaray 1986, Fernández Vázquez & Fernández Vázquez 1997), de modo que á devandita situación se converteu nunha especie de icona que alcanzou matices pseudomitolóxicos.

Libro IV. Cap. XII

Sobre as operacións militares en Hispania

“Cercados no monte Medulio polos Romanos, que abriran ao seu arredor un profundo foso de quince mil pasos de radio, e atacados en todas direccións, os bárbaros. reducidos ao último extremo, anticiparon a súa morte nun banquete co lume, a espada e un veneno que comunmente espremían da árbore chamado teixo, librándose así a maior parte deste pobo da escravitude que o ameazaba ”.

Pedanio Dioscórides Anazarbeo [40 –90] foi un médico, farmacólogo e botánico da antiga Grecia que practicou a medicina en Roma na época do emperador Nerón [37 –68]. Desempeñou a función de cirurxián militar no exército romano, razón pola que puido viaxar en busca de substancias medicinais en todo o mundo coñecido (Borzelleca 2001). Na súa obra principal, “De Materia Médica”, de 5 volumes, escrita en grego, incluíu unha descrición de máis de 600 plantas medicinais, entre as que se atopa a de teixo. Dioscórides refírese ao teixo cos nome coñecidos en grego, isto é, Smylace, Smilax ou Thymo, se ben ao igual que Plinio, inclúe os nomes grego e latino da especie, de forma que para a forma latina indica que o nome empregado é taxo.

“De Materia Médica” sería traducida no século XVI ao castelán grazas á obra de Lagoa (1570), a través da cal chega a seguinte pasaxe. Nesta, de forma análoga a Plinio, describe as zonas de presenza do teixo en Europa, a morfoloxía da especie, e entra a valorar o seu potencial tóxico, tanto no Libro IV (“acerca da materia medicinal”) coma no Libro VI (“dos venenos mortíferos”). Os postulados de Dioscórides serán unha constante en diversos tratados medicinais dos séculos posteriores (López de Araújo 1725).

Libro IV, Cap. LXXXI

Del árbore chamado Smylace

“O Smylace chamado dos Latinos Taxo, é unha árbore semellante ao abeto, así na grandeza, como nas follas. Nace en Italia e na Narbona, veciña a Iberia. Os paxariños que comen o froito do que nace en Italia afóganse e os homes que o comen sofren diarrea. O teixo narbonense

ten tanta vehemencia que ofende gravemente aos que á súa sombra se dormen ou sentan, e aínda moitas veces os mata. Quixen aquí recitar a súa historia, para que se garde cada un del”

Libro VI, Cap. XII

De Smilax

“A árbore chamado comunmente Smilax, e dalgúns Thymo, así como dos latinos Taxo, se se bebe induce por todo o corpo unha gran frialdade, afoga, e dá morte moi acelerada. Estes inconvenientes requiren os mesmos remedios que a cicuta ”.

Galeno de Pérgamo [129–216] foi un médico, cirurxián e filósofo grego no Imperio Romano (Brain 1986). As súas obras, ao igual que as de Dioscórides, foron escritas en grego, e chegaron ata a Europa medieval grazas ás traducións do mundo árabe (Barqueiro 2007), entre as que destaca no século IX a realizada por Hunayn ibn Ishaq ao-Ibadi [809–873], escritor, médico do califa Al-Mutawakkil [821–861], e obviamente tradutor. Cabe destacar que durante esta época, os tratados de medicina árabe se apoiarían en boa medida nos postulados de Galeno, como é o caso de Ibn Sina [980–1037] ou de Ibn Wafid [998–1075], entre outros. Non obstante, non será ata varios séculos máis tarde cando a obra de Galeno será traducida ao latín con diferentes versións de distintos tradutores, entre as que cabe citar a realizada por Kühn (1826), na que se inclúe o tomo onde se fala do teixo.

Non obstante, Galeno dedícalle moita menos atención ao teixo que Dioscórides ou Teofrasto, indicando soamente que posúe propiedades velenosas, pero sen describir morfoloxicamente ou ecoloxicamente á especie, ou os posibles usos terapéuticos deste, o cal contrariamente é asegurado en diversas referencias (Segura & Torres 2009, Branco 2014).

Galeno de Pérgamo – Sobre as facultades e natureza dos medicamentos simples

Libro XII, 127

De Smilace

“O Smilax ou árbore do teixo posúe facultades velenosas”

Simbolismo en torno ao teixo

Como se viu en apartados anteriores, durante a Grecia e Roma clásicas, o teixo inclúese nas diversas obras escritas como unha especie silvestre, e nunca como unha especie cultivada. O teixo como árbore sagrada e totémica tivo un grande significado para moitos pobos do norte peninsular e de toda a fachada atlántica de orixe céltico, particularmente de boa parte da Cordilleira Cantábrica, atopándose referencias antigas sobre este en escritos cántabros, astures ou vascones, e conservándose un sorprendente vínculo patrimonial relativo a este.

Rexistráronse unhas interesantes investigacións recentes respecto a un castro con altar na serra soriana de Cabrejas, no que tal e como figura escrito no dolmen, os poboadores rendían voto a Eburos, relacionado cunha divindade celta (Sanz-Aragonés et al, 2015). Marco (2013) relaciona este achado co bosque e as árbores sagradas esenciais no mundo céltico vinculadas pois cos eburóvices ou eburóns, os pobos galos do teixo. Inclúe ademais na súa investigación certas relacións con outros derivados compostos da toponimia céltico como eburocetón (bosques de teixos) ou eburoialum (claro entre teixos). Mesmo de orixe moi anterior, proveñen as hipóteses propostas por Almazán de Gracia (2017), onde mostra motivos decorativos e cerámicas campaniformes con gravados de ramos que se asemellan ao teixo e conteñen posibles connotacións sacras. Este tipo de grafías son obxecto de estudio na actualidade e aparecen repartidas por outras zonas do territorio castelán- leonés como a salmantina Sierra de Francia (Fernández et al, 2014).

Figura 1. Representación de ramo con forma de teixo en cerámica numantina. Modificado de Almazán-Graza (2017)

Non será ata a Idade Media cando o teixo comece a ser usado en xardinaría. A mala fama do teixo no mundo clásico xustifica a súa ausencia do seu uso como ornamental, tanto nos xardíns gregos como romanos, e que isto á súa vez se debe á inexistencia dunha tradición de uso previa, xa que o teixo non fora empregado nos primeiros xardíns da Crecente Fértil de Mesopotamia. A súa ausencia prolongarase aos xardíns gregos, romanos (e mesmo altomedievais europeos), nos primeiros exemplos dos cales se plantaban cedros, piñeiros, cipreses, mirtos, etc.; así aparecen nos relevos asirios, na literatura (incluída a Biblia), etc.

Resulta paradoxal esta ausencia cando a partir da Baixa Idade Media a súa presenza en xardíns e o seu uso como ornamental comezará a xeneralizarse, ata convertelo nunha das especies máis usadas na Europa continental, sobre todo debido aos seus requisitos, razóns climáticas, valores estéticos e capacidade topiaria.

O teixo era unha especie funeraria, que se asociaba á Deusa Hécate, deusa que separaba as portas do mundo dos vivos co mundo subterráneo das sombras. O teixo vincúlase coa inmortalidade, que se considera a morte unha simple transición (Bolen 2003). Atópanse referencias moi antigas en escritos cántabros, astures e vascones da práctica da eutanasia e o suicidio durante os seus enfrontamentos co pobo romano. López de Guereñu, 1984 in Cortés et al, 2000, di: “os vascones, ao verse perdidos antes de ser crucificados, inxerían cantidade de narcóticos morrendo sen dor entre cánticos e insultos aos seus inimigos que contemplaban o espectáculo cheos de temor e asombro”, o mesmo aconteceu con astures e cántabros relegados nestas mesmas guerras aos montes de León (Teleno, Mampodre, As Médulas) onde, sometidos pola fame, mulleres, nenos e anciáns preferían vivir unha beberaxe de raíz de teixo antes que entregarse.

En grande parte destes pobos tiñan a crenza de que “aqueles que durmisen debaixo dun teixo acharían a morte ou a enfermidade, xa que a súa sombra se supoñía nociva”. Pola contra, tal e como se pode ver hoxe en día – sobre todo en algunhas zonas do occidente da Cordilleira Cantábrica– existe a crenza de que o teixo escorrenta os raios e tormentas, facultade que se estende aos malos augurios e espíritos en xeral. Nos Aquilianos leoneses os pastores construían as súas cabanas baixo árbores de teixo. Este costume arraigado esténdese a ambas as dúas vertentes da devandita cordilleira e transcende á curiosa plantación de teixos na entrada das casas, xusto na mesma porta para non perder esa propiedade protectora cunha connotación mística moi arcaica.

Unha particular plantación de teixos atopámola nos arredores de Ponferrada (León). Martínez in Manso et al. (2012) realiza unha orixinal exploración acerca da orixe silvestre de máis de 70 exemplares de teixo plantados e diferenciados daqueles de orixe ornamental procedentes de xardinaria. Na súa investigación, conclúe que os primeiros foron plantados nos barrios periféricos ponferradinos polos propios veciños nativos dos pobos das montañas circundantes. Baixáronos na súa diáspora cara ás zonas industrializadas a mediados do S. XX. É dicir, que na súa mudanza, ese éxodo rural tan recorrente da cordilleira, moitos deles portaban consigo

además de “familia, aparellos, cochos e anaco de horta”, o que o autor denomina como os “teixos emigrantes”. É en certo modo unha renovación da conexión ancestral. A árbore máis antiga ten ao redor de 80 anos de acordo ás datacións realizadas.

Os usos que as poboacións locais realizaron nas zonas ocupadas polos teixadais, ou o aproveitamento que fixeron das especies que as caracterizan (fundamentalmente de teixo, *Taxus baccata*), mostran o carácter ancestral destas formacións, e como foron testemuñas da adaptación do home ás adversidades do territorio. Os usos tradicionais que se viñeron realizando nas áreas nas que se conserva o hábitat 9580* Bosques mediterráneos de *Taxus baccata* non parecen incidir de forma especial sobre os teixadais. Probablemente iso é debido a que as formacións de teixo se localizan en áreas remotas, afastadas relativamente dos núcleos rurais e cun difícil acceso.

Cabe destacar como un dos usos tradicionais máis xeneralizado do teixo na zona da montaña oriental de Galicia (Terras de Burón, Os Ancares, Pena Trevinca) o emprego dos seus ramiños foliares nos invernos máis rigorosos como alimento para o gando vacún: durante aqueles anos en que a montaña oriental galega quedaba sepultada baixo espesas capas de neve durante semanas, e ante a imposibilidade de saír a pastar, a recolección dunhas escasas ramas de teixo por parte dos habitantes das aldeas constituían o único alimento que recibían as súas vacas tras esgotar todas as reservas de forraxe dispoñible. Se recolleu tamén este uso tradicional nos montes leoneses, aínda a sabendas que doses elevadas consumidas por este tipo de gando son venenosas ou canto menos abortivas. Nunca se acompañaba de auga (Domingo “Pumarego” com. pers.).

Otro dos usos coñecidos que se coñece en Galicia, máis específico, é o emprego do teixo como cortaventos para protexer as casas e as airas nas que se confeccionaban os palleiros. Ademais destes usos, o teixo (*Taxus baccata*) é unha especie arbórea respectada pola poboación da área oriental de Galicia, fundamentalmente debido á súa elevada lonxevidade e a súa toxicidade para a especie humana. A relación entre o teixo e persoas foi longa e complexa, o cal motivou que a presenza do teixo deixara unha importante pegada en

*Imaxe 1: Teixo de San Cristóbal de Valdueza, León.
Foto: socios Life Baccata.*

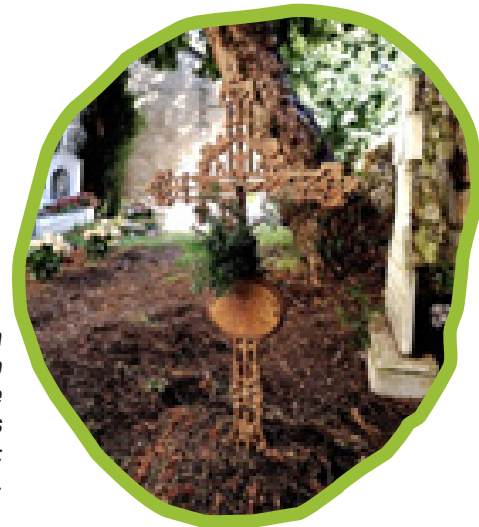
En Palacios del Sil (León), afumaban as vacas con ramas de teixo cando tiñan cólico. Nun caldeiro poñían brasas con ramas de teixo e dábanlles “vasoirazos no lombo”. Tamén se facían fumazos con teixo, loureiro e a palla da ristra do allo, que se empregaban contra o arrefriado das vacas (Conecte, 2018).

Outro costume, que aínda se conserva hoxe en varios pobos, é o uso do ramo de teixo en rituais relixiosos, tanto de orixe funeraria, sobre todo en día e vésperas do 1 de novembro, como noutras festividades, xeralmente asociadas a períodos lunares clave. O Día de Mortos é esencial para comprender a importancia desta árbore na mitoloxía celta. Así, o primeiro de novembro corresponde ao Samain, asociado ao solsticio de inverno e, de acordo ao calendario celta, ao teixo (Abella 1996, 2009).

A utilización do ramo de teixo como ramo bendicido o Domingo de Ramos, ou para engalanar ermidas, santos ou arcos procesionais relixiosos, segue presente nalgúns pobos do norte peninsular. Tan arraigado estaba este uso que mesmo en pobos como Chanos, en Sanabria (Zamora) o nome que se lle dá ao teixo é precisamente “ramo”.

Imaxe 2: Núcleo rural de Teixeira, Folgoso do Courel, Lugo, con varios teixos xunto ás casas. Foto: Socios Life Baccata.

Imaxe 3: rama de teixo colocada na cruz dun cemiterio en Compludo, León. Este pequeno detalle mostra a arraigada tradición funeraria de orixe ancestral que aínda hoxe conservan algúns habitantes do mundo rural do territorio. Foto: Isidro Canóniga.

No referente á mitoloxía asociada para o territorio, menciónanse a continuación algúns dos exemplos máis relevantes:

No burgalés Condado de Treviño, embebido no territorio vasco, e moi próximo á cidade de Gasteiz, pode atoparse unha senlleira cova dende o centro da cal, pende literalmente un vello teixo. Este lugar con alto contido simbólico coñecido como a “Cova do Agin” garda relación con outros exemplos próximos da dilatada mitoloxía vasca. Moi próximo a este lugar existe tamén un senlleiro teixadal con exemplares lonxevos embebidos nun faial submediterráneo, o “Aginal de Arralde”, nun barranco que verque ao río Ayuda.

Unha das máis importantes lendas entorno ao teixo provén de terras bercianas, e versa sobre a serpe de Rupiana, morta por San Frutuoso. “Moi preto do mosteiro de Montes áchase a ermida da Santa Cruz, no retablo da cal se representa a célebre serpe. Dende a ermida contéplase o abismo e alá abaixo ábrese a boca dunha cova lendaria. É a cova onde vivía a famosa serpe, representada no alto do retablo da ermida, e onde se aprecia o ollo do terrible réptil. Este vivía nunha covacha a beiras do Oza, debaixo do castro de Rupiana, e era tal a súa magnitude que a súa cola aínda estaba na cova cando o seu cacholón subía ata as proximidades da ermida, coméndose homes e animais. San Frutuoso librou para sempre aos seus monxes e vasalos deste demo de Rupiana. Arranxouse para iso emborrachando á serpe cun grande pan de fariña de castañas amasado con zume de teixo e de apio ata durmila. Logo meteuno por un ollo, como se aprecia no retablo da ermida, un grande madeiro de castiñeiro aguzado e requeimado en lume ata abrasalo o cerebro” (Alonso, 1994).

Ademais, Mariano Roso de Lúa escribiu en 1916 un libro que relata a vida do asceta San Genadio, facendo algunhas referencias a San Frutuoso como seguidor de este, “vida sublime, imitada logo por San Frutuoso, o dos dados de madeira de teixo, que se conservan na Capela de Nosa Señora do Dado

Un dos relatos de maior interese que relacionan a mitoloxía vasca co teixo vén da man de José Miguel de Barandiarán, baixo a mediación compiladora de Abella nas súas diferentes publicacións en torno ao teixo e a súa cultura asociada, e di así:

“Varios mariños de Mutriku apostaron contra un compañeiro seu a que este non traía de noite unha rama de teixo que se levanta ao bordo dunha sima do monte Arno. El sostíña que si, subiu á boca da sima, e alí se lle apareceu un león que lle preguntou que facía. O mariño

explicoulle o caso, máis o león lle replicou que non lle deixaría cortar a rama de teixo nin volver ao pobo, se antes non lle dicía tres verdades. O mariño díxollas deste xeito:

1º. O sol é quente pero máis é o lume

2º A lúa (= illargia) é clara (=argia) pero máis é o sol.

3º Vin antes cans grandes pero ningún tan grande coma ti.

O león deixoulle cortar a rama de teixo, e logo o mariño volveu a Mutriku”

Nunha conversación a pé de faial no porto de Lizarrasuti, un veciño de Olaberria contou aos autores do documento “Caracterización e diagnose previa do Hábitat Prioritario “Bosques mediterráneos de *Taxus baccata* (9580 *)” en Pagoeta e Aralar”, realizado na acción A1 do proxecto Life Baccata, outra interesante historia relacionada esta vez coas guerras de sucesión do S XIX:

“Un soldado carlista perseguido a cabalo por tropas isabelinas, detívose á desesperada fronte a unha pequena charca de Aralar, ao borde da cal crecían uns teixos. Sen deterse o máis mínimo cortou numerosas ramas de teixo e botounas á auga saíndo de novo en fuxida. Ao chegar as tropas perseguidoras ao lugar, os cabalos detivéronse a beber auga na propia charca, caendo tempo despois mortos por envelenamento e permitindo escapar ao soldado definitivamente”.

En Asturias, foron declarados como Monumento Natural aqueles teixos que posúen un maior valor patrimonial, estético, botánico ou simbólico, como os teixos de Bermiegu (Quirós), Pastur (Illano) ou Lago (Allande). Naqueles casos en que os teixos se sitúan nun ámbito de grande valor histórico xunto a unha igrexa ou cemiterio, este conxunto foi declarado como Sitio Histórico, como acontece nas igrexas de Martul (Villanueva de Oscos), Rozadas (Boal), Cenero (Gijón), San Martín del Mar (Villaviciosa). Non obstante, existen exemplos notables de teixos que contan con ambas as dúas consideracións, como é o caso dos teixos de Salas (Salas) ou Santibanes de la Fuente (Aller).

En Euskadi os teixos monumentais foron declarados como Árbores Senlleiras, como os de Pagoeta (Aia), Aginalde (Zeanuri), Aginarte (Zeanuri), Antoñana (Campezo) e Izarra. En Navarra os teixos de maior porte tamén contan coa declaración de Monumento Natural, como son os teixos de Otsaportillo (Ameskoabarrena), Auztegia (Otsagabia) e Etxalar.

Usos recentes

O teixo é unha especie arbórea respectada pola poboación fundamentalmente debido á súa elevada lonxevidade e a súa toxicidade para a especie humana. Por iso, un número importante foi usado como ornamento en lugares relevantes na vida cotiá das comunidades rurais, como son os ámbitos relixiosos (igrexas, cemiterios) e tamén en lugares de uso público (prazas, fontes, etc.).

Os usos que as poboacións locais realizaron nas zonas ocupadas polos teixadais, ou o aproveitamento que fixeron destas, mostran o carácter ancestral destas formacións, e como foron testemuñas da adaptación do home ás adversidades do territorio.

Imagen 4: Vista general del hábitat 9580 en Teixadal de Casaio, ZEC Pena Trevinca (ES1130007).*

Dentro do contexto histórico e sociocultural, o teixo mostrou unha conexión ancestral co ser humano, e como xa se apuntou, son múltiples os usos que ao longo da xeografía española se lle deron aos recursos ofrecidos polo teixo en función das necesidades de cada momento. Gremios como os pastores e gandeiros son grandes coñecedores dos usos e propiedades do teixo, froito do coñecemento adquirido durante os longos períodos que permanecían

co gando na montaña. Como expoñente dos usos máis comúns destacan as propiedades abortivas para o gando, e o emprego da súa madeira para a confección dos típicos bastóns, así como para a confección de colares, badalos e chocallos para as ovellas.

Neste sentido, un dos usos máis comúns dende tempo atrás foi o emprego da propia madeira de teixo, grazas ás súas ben coñecidas cualidades en canto a durabilidade e resistencia, para a elaboración de ferramentas, obxectos e útiles de traballo.

Por exemplo, atópase moi estendido no ámbito peninsular o emprego da madeira como elemento estrutural, tales como vigas de carga e medianeiras (Dehesa de Montejo, en Palencia, Macizo de Gorbea entre Bizkaia e Áraha, onde o cabalete estrutural se denomina “agine”, etc.), así como para a fabricación de tornos e pezas necesariamente duradeiras para as carruaxes, eixes de carros, útiles de labranza e ata mesmo ganchos e bases para cortar a carne.

Imaxe 5: Teixo de Baldomir (Bergondo, A Coruña), incluído no Catálogo galego de árbores singulares

Imaxe 6: Teixo de Carballido (A Fonsagrada, Lugo), incluído no Catálogo galego de árbores singulares.

En Asturias, han sido declarados como Monumento Natural aquellos tejos que poseen un mayor valor patrimonial, estético, botánico o simbólico, como los tejos de Bermiegu (Quirós), Pastur (Illano) o Lago (Allande). En aquellos casos en que los tejos se sitúan en un entorno de gran valor histórico junto a una iglesia o cementerio, este conjunto ha sido declarado como Sitio Histórico, como ocurre en las iglesias de Martul (Villanueva de Oscos), Rozadas (Boal), Cenero (Gijón), San Martín del Mar (Villaviciosa). No obstante, existen ejemplos notables de tejos cuentan con ambas consideraciones, como es el caso de los tejos de Salas (Salas) o Santibanes de la Fuente (Aller).

En Euskadi los tejos monumentales han sido declarados como Árboles Singulares, como los de Pagoeta (Aia), Aginalde (Zeanuri), Aginarte (Zeanuri), Antoñana (Campezo) e Izarra. En Navarra los tejos de mayor porte también cuentan con la declaración de Monumento Natural, como son los tejos de Otsaportillo (Ameskoabarrena), Auztegia (Otsagabia) y Etxalar.

*Imaxe 7: Teixo de San Cristóbal de Valdueza, León.
Foto: socios de Life Baccata.*

*Imaxe 8: Cidade de Teixeira, Folgoso do Courel, Lugo,
con varios teixos xunto ás casas. Foto: Life Baccata
Partners.*

Usos recientes

El tejo es una especie arbórea respetada por la población fundamentalmente debido a su elevada longevidad y su toxicidad para la especie humana. Por ello, un número importante de los mismos ha sido usado como ornamento en lugares relevantes en la vida cotidiana de las comunidades rurales, como son los ámbitos religiosos (iglesias, cementerios) y también en lugares de uso público (plazas, fuentes, etc.).

Los usos que las poblaciones locales han realizado en las zonas ocupadas por las tejedas, o el aprovechamiento que han hecho de estas, muestran el carácter ancestral de estas formaciones, y cómo han sido testigos de la adaptación del hombre a las adversidades del territorio.

Dentro del contexto histórico y sociocultural, el tejo ha mostrado una conexión ancestral con el ser humano, y como ya se ha apuntado, son múltiples los usos que a lo largo de la geografía española se le han dado a los recursos ofrecidos por el tejo en función de las necesidades de cada momento.

Gremios como los pastores y ganaderos son grandes conocedores de los usos y propiedades del tejo, fruto del conocimiento adquirido durante los largos periodos que permanecían con el ganado en la montaña. Como exponente de los usos más comunes destacar las propiedades abortivas para el ganado, y el empleo de su madera para la confección de los típicos bastones o zarras, así como para la confección de collarines, badajos y cencerros para las ovejas.

En este sentido, uno de los usos más comunes desde tiempo atrás ha sido el empleo de la propia madera de tejo, gracias a sus bien conocidas cualidades en cuanto a durabilidad y resistencia, para la elaboración de herramientas, objetos y útiles de trabajo.

Por ejemplo, se encuentra muy extendido en el ámbito peninsular el empleo de la madera como elemento estructural, tales como vigas de carga y medianeras (Dehesa de Montejo, en Palencia, Macizo de Gorbea entre Vizcaya y Álava, donde el caballete estructural se denomina "agine", etc.), así como para la fabricación de tornos y piezas necesariamente duraderas para los carruajes, ejes de carros, útiles de labranza y hasta incluso ganchos y bases para cortar la carne.

Otro ejemplo muy extendido no solo para la especie europea de tejo, ya que también se ha recogido para la mexicana (*Taxus globosa*), es la de su uso como estacas para cierres y linderos.

Como uso popular hasta tiempos recientes destaca el empleo de la madera de tejo para la confección de utensilios de cocina tales como tenedores y cucharas.

En Castilla y León y el País Vasco, destaca el empleo de la madera de tejo para la realización de tallas religiosas y la construcción de bolos, ruelas para hilar lana, cepillos de carpintero, garlopas e incluso castañuelas y otros instrumentos musicales como gaitas y rabeles. Aunque menos extendido, también se ha constatado el empleo de la madera en carpintería, para la construcción de muebles y camas.

Cabe destacar que uno de los usos tradicionales más específicos que se conoce en Galicia, es el empleo del tejo como cortavientos en el NW de la provincia de Lugo, usado como cortavientos para proteger las casas y las airas (eras) en las que se confeccionaban los palleiros (pajares).

Imaxe 9: Prato de madeira de teixo para facer manteiga, chamado "prato macho", dunha cidade de Omán.
Foto: I sabel González.

Bibliografía

Abella, I. 1996. La magia de los árboles. Ed. Integral. ISBN: 9788479011901.

Abella, I. 2009. La cultura del tejo. Ed. La editorial de Urueña. ISBN: 9788493687588.

Albertos Firmat, M. L. (1972). Nuevos antropónimos hispánicos. 66 pp. Emerita, 40: 287-318.

Albertos Firmat, M. L. (1975). Organizaciones suprafamiliares en la Hispania Antigua. 66 pp. Studia Toorians, L. (2000). Keltisch en Germaans in de Nederlanden: Taal in Nederland en in België gedurende de Late IJzertijd en de Romeinse periode. 156 p. Memories de la Société Belgie d'Études Celtiques. Bruselas.

Almazán de Gracia, A. (2017). "El tejo, árbol totémico desde el Paleolítico y en la Celtiberia". elige.soria.es.

Álvarez-Lario, B. & Álvarez-Roy, L. (2017). Aproximación a la enfermedad y muerte de los vadinienses en la Hispania Romana (siglos I-IV). Acta. Med. Hist. Adriat., 15 (1): 147-168.

André, J. (1985). Les noms de plantes dans la Rome antique. 332 pp. Les Belles Lettres. Paris.

Areses, R. (1952). El Tejo de Puente deume (La Coruña). Montes, 47: 313-321.

Areses, R. (1953). Nuestros Parques y Jardines. Contribución al Conocimiento de las Plantas Exóticas Cultivadas en España. Galicia. Tomo I. Pontevedra. Escuela Especial de Ingenieros de Montes. Madrid.

Barquero, A. A. (2007). Plantas sanadoras: pasado, presente y futuro. Química Viva, 6 (2): 19-35.

Blanco, E. (2014). *Taxus baccata* L. En: Pardo de Santayana, M.; Morales, R.; Aceituno, L. & Molina, M. (Eds.): Inventario Español de los Conocimientos Tradicionales relativos a la Biodiversidad: 87-91. Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente. Madrid.

Blánquez Fraile, A. (1960). Diccionario latino-español. Ramón Sopena. Barcelona.

Bolen, J. S. (2003). Las diosas de la mujer madura: Arquetipos femeninos a partir de los cincuenta.

319 pp. Kairós. Barcelona.

Borzelleca, J. F. (2001). The Art, the Science, and the Seduction of Toxicology: an Evolutionary Development. En: Hayes, A W. (Ed.). Principles and methods of toxicology (4th edición): 1-22. Taylor & Francis. Philadelphia.

Brain, P. (1986). Galen on bloodletting: a study of the origins, development and validity of his opinions, with a translation of the three works. 189 pp. Cambridge University Press. New York.

Casal Pita, T. (2008). El tejo de Viladonelle. Revista de Neda, 11: 154-167.

Castro, M.; Freire, L. & Prunell, A. (1989). Guía das Árbores de Galicia. Montes e Fontes. Edicións Xerais de Galicia. Vigo.

Codorníu y Stárico, R. (1912). Hojas Forestales. Cuerpo Nacional de Ingenieros de Montes. Inspección de Repoblaciones Forestales y Piscícolas. Nº 16. Imprenta Alemana. Madrid.

Cortés y López, M. (1835). Diccionario Geográfico de la España Antigua, Tarraconense, Bética y Lusitana, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, ríos, caminos, puertos e islas a las conocidas en nuestros días. Tomo I, que contienen el aparato dedicado a S. M. la Reina Gobernadora. 394 pp. Imprenta Real. Madrid.

Di Paola, O. (2014). The Philosophical Thought of the School of the Sextii. Epekeina, 4 (1-2): 327-339.

Díaz Jiménez, J. E. (1885). Compendio de las Hazañas Romanas. Escrito en latín por Lucio Anneo Floro. 273 pp. Luis Navarro. Madrid.

Díaz-Regañón López, J. M^a. (1988). Historia de las Plantas/Teofrasto. Biblioteca Clásica Gredos, 112. Editorial Gredos. Madrid.

Fernández Manso, A; Nespral, A; Martínez, C. (Ed.). 2012. Patrimonio Secreto. Ed. A Morteira. ISSN 2171-1216.

Fernández Galiano, M. (1991). Tragedias áticas y tebanas. 512 pp. Ed. Planeta. Barcelona.

Fernández P., Fernández, A., García, E., Rodríguez, J., Sánchez, E. & Vasco, F. 2015. Los matriarcados del tejo en la Sierra de Francia. Dinámica y ecología de las nuevas poblaciones conocidas en el Sistema Central. In Caritat, A. (ed.). Actas de las IV Jornadas Internacionales del Tejo. Gestión, conservación y cultura de les tejedas en los sistemas forestales mediterráneos: 29-40. Monestir de Poblet. 23-25 de octubre de 2014. Centre Tecnològic Forestal de Catalunya. Solsona

Fernández Vázquez, V. & Fernández Vázquez, L. (1997). Localización del Monte Medulio en la Sierra de la Lastra. Estudios Bercianos, 23: 122-128.

Filhol, E. (1999). Une personnification mythique de la nature le portrait des Ménades dans les Bacchantes d'Euripide. Euphrosyne, 27: 9-17

García Gual, C. & de Cuenca y Prado, L. A. (1979). Eurípides: Tragedias. Tomo III. Biblioteca Clásica Gredos. Madrid.

González Echegaray, J. (1986). Los cántabros. 277 pp. Ediciones de Librería Estvdio. Santander.

González Echegaray, J. (1999). Las guerras cántabras en las fuentes. En: Almagro Gorbea, M.; Blázquez Martínez, J. M.; Reddé, M.; González Echegaray, J.; Ramírez Sádaba, J. L. & Peralta Labrador, E. J. (Coords): Las guerras cántabras: 145-169. Fundación Marcelino Botín. Santander.

Hort, A. (1916). Theophrastus-Enquiry into Plants and Minor Works on Odours and Weather Signs. 1. Books I-V. 475 pp. Loeb Classical Library. Harvard University Press. London.

Jones, H. L. (1949). The Geography of Strabo. Vol II. The Loeb Classical Library. William Heinemann Ltd. Londres.

Kühn, C. G. (1826). Medicorum Graecorum Opera Quae Exstant. Volumen XII. Contiens Claudii Galeni T. XII. Prostat in Officina Libraria Car. Cnoblochii. Leipzig.

Labrada, J. L. (1804). Descripción económica del Reyno de Galicia. Imprenda de Don Lorenzo José Riesgo Montero. Ferrol.

Laguna, A. (1570). Pedacio Dioscorides Anazarbeo, acerca de la materia medicinal y de los

venenos mortíferos. Mathias Gast. Salamanca.

Langlow, D. R. (2000). Medical Latin in the Roman Empire. 517 pp. Oxford Classical Monographs. Oxford University Press. Oxford.

López de Araujo y Ascárraga, B. (1725). Centinela Médico-Aristotélica contra scepticos. 448 pp. Madrid.

Marco Simón, F. (2013-14). "El teónimo Eburus y el tejo". Saldvie nº 13-14. Universidad de Zaragoza. Zaragoza.

Menéndez Pidal, J. (1897). Lena. En: Bellmunt, O. & Canella, F. (Eds.): Asturias. Tomo II: 283-331. Fototipia y Tipografía de Octavio Bellmunt. Gijón.

Olano Gurriarán, E. (2004). El tejo y el teixadal de Casaio. 189 pp. Deputación de Ourense. Ourense.
Peralta Labrador, E. (2000). Los cántabros antes de Roma. 326 pp. Real Academia de Historia. Publicaciones del Gabinete de Antigüedades. Bibliotheca Archaeologica Hispana 5. Madrid.

Potts, D.T. (1997). Mesopotamian Civilization. The material foundations. Athlone Publications in Egyptology and Ancient Near Eastern Studies. 366 pp. Cornell University Press. Ithaca.

Pioreschi, P. (1996). A History of Medicine – Volume III: Roman medicine. 822 pp. Horatius Press. Omaha.

Rackham, H. (1960). Pliny – Natural History, with an English Translation in Ten Volumes. Volume IV. Libri XII-XVI. 556 pp. Harvard University Press. Cambridge.

Ramil Rego, P.; Rodríguez Guitián, M.A.; Ferreiro da Costa, J.; Rubinos Román, M.; Gómez-Orellana, L.; de Nóvoa Fernández, B.; Hinojo Sánchez, B.A.; Martínez Sánchez, S.; Cillero Castro, C.; Díaz Varela, R.A.; Rodríguez González, P.M. & Muñoz Sobrino, C. (2008b). Os Hábitats de Interese Comunitario en Galicia. Fichas descritivas. Monografías do Ibader. Universidade de Santiago de Compostela. Lugo.

Ramil Rego, P.; Rodríguez Guitián, M.A.; Hinojo Sánchez, B.A.; Rodríguez González, P.M.; Ferreiro da Costa, J.; Rubinos Román, M.; Gómez-Orellana, L.; de Nóvoa Fernández, B.; Díaz Varela,

285

Boletín especial N.º 5
Diciembre 2020

R.A.; Martínez Sánchez, S. & Cillero Castro, C. (2008a). Os Hábitats de Interese Comunitario en Galicia. Descripción e Valoración Territorial. Monografías do Ibader. Universidade de Santiago de Compostela. Lugo.

Risco, V. (1952). Manual de historia de Galicia. 192 pp. Editorial Galaxia. Vigo.

Rodríguez Dacal, C. (2001). Monumentos verdes da comarca eumesa. Cátedra: revista eumesa de estudos, 8: 17-30.

Rodríguez Dacal, C. & Izco, J. (2003). Árboles monumentales en el Patrimonio Cultural de Galicia. 2 vols. Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo. Santiago de Compostela.

Sanz Aragonés, C.; Tabernero Galán, C.; Benito Batanero, J.P.; De Bernardo Stempel, P.; (2015). "Nueva divinidad céltica en un ara de Las Cuevas de Soria". PDF

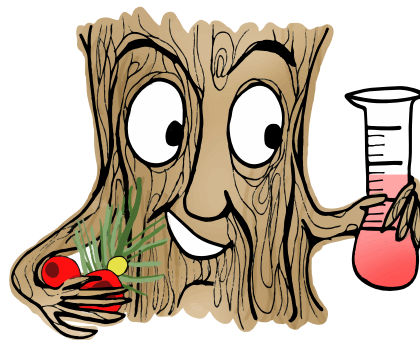
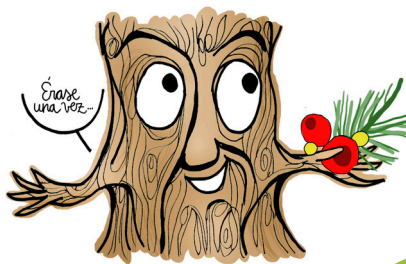
Segura Munguía, S. & Torres Ripa, J. (2009). Historia de las plantas en el mundo antiguo. 478 pp. Bilbao Deusto. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid.

Tovar, A. (1955). Tragedias/Eurípides. Colección hispánica de autores griegos y latinos. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Alma mater. Barcelona.

Tuñón y Quirós, E. G. (1858). La guerra que los romanos hicieron en Asturias. 12 pp. Establecimiento Tipográfico de D. Francisco Pedregal. Oviedo.

Tuñón y Quirós, E. G. (1890). Guerra de los romanos en Asturias. En: González Solís y Cabal, P. (Dir.): Memorias asturianas: 188-194. Tipografía de Diego Pacheco Latorre. Madrid.

LIFE
baccata

Boletín especial N. 5
Setembro 2021